

درس دهم: ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی

۱. **ترکان چگونه به درون قلمرو اسلامی راه یافتند؟** در جریان لشکرکشی های مسلمانان به ماوراءالنهر و سرزمین های آن سوی رود سیحون در سده های نخست هجری، شماری از ترکان به صورت فردی و یا گروهی به دین اسلام گرویدند و به درون قلمرو اسلامی راه یافتند.
۲. **ترکان چگونه به خدمت دربار عباسیان و امیران مسلمان درآمدند؟** عده ی زیادی از این ترکان به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند و حتی به مراتب و مناصب بالای نظامی دست یافتند.
۳. **چگونگی تشکیل حکومت غزنویان را توضیح دهید؟** اَلپتگین از جمله ی ترکانی بود که در دربار سامانیان به مقام سپهسالاری رسید. او در میانه ی قرز چهارم هجری قمری در شهر غزنه (غزنی / غزنین) در کوهستان های نواحی شرقی افغانستان کنونی که مرز (نغر) شرقی سرزمین های اسلامی با هند غیرمسلمان محسوب می شد، زمینه ی ایجاد حکومتی محلی را فراهم کرد. در هنگامه ی ضعف سامانیان، محمود فرزند سَبکتگین و نوه الپتگین که سپهسالار سامانیان در خراسان بود، در شهر غزنه حکومتی مستقل تأسیس کرد که در تاریخ ایران به حکومت غزنویان مشهور است. وی سپس به تدریج بر تمامی نواحی خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان سلطه یافت.
۴. **محمود غزنوی در پی کسب حمایت خلیفه ی عباسی چه اقداماتی انجام داد؟** او بسیاری از اقدامات سیاسی مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا (غزا) و به بهانه ی مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می داد. به همین دلیل به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله کرد و پس از تصرف آن بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه ی اسماعیلی بودن به قتل رساند و کتابخانه ی مهم آنجا را به بهانه ی وجود کتاب های فلسفی به آتش کشید.
۵. **بهانه ی محمود غزنوی از لشکرکشی های پی در پی به هند چه بود؟** جهاد در راه خدا.
۶. **اهداف و انگیزه محمود غزنوی از حمله به هند چه بود؟** دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد و پرستشگاه های آن سرزمین بود.
۷. **نتیجه ی حملات محمود غزنوی به هند چه بود؟** در نتیجه ی این حملات دین اسلام و زبان فارسی به شبه قاره هند راه یافت و گسترش پیدا کرد.
۸. **چه عواملی سبب شد مسعود غزنوی از وضعیت مردم، به خصوص سکنه ی خراسان که در زیر بار فشار مالیاتی مأموران او به شدت آسیب دیده بودند، غافل بماند؟** درگیری های داخل و سرگرم شدن مسعود به لشکرکشی به هند.
۹. **چرا هنگامی که سلجوقیان به فرماندهی طغرل به شهرهای خراسان هجوم آوردند، مردم دروازه شهرها را به روی مهاجمان گشودند؟** چون مسعود غزنوی از وضعیت مردم، به خصوص سکنه ی خراسان که در زیر بار فشار مالیاتی مأموران او به شدت آسیب دیده بودند، غافل بود.
۱۰. **چگونه سلطه ی غزنویان بر خراسان به سر رسید؟** به دنبال شکست مسعود غزنوی از سلجوقیان در نبرد سرنوشت ساز دندانقان.
۱۱. **سلجوقیان چه گروهی بودند؟** سلجوقیان طایفه ای از ترکان بودند که پس از گرویدن به اسلام، نخست در ماوراءالنهر و سپس در خراسان مستقر شدند.

۱۲. **طغرل سلجوقی پس از تصرف نیشابور چه اقداماتی انجام داد؟** این شهر را به عنوان مرکز حکومت خود برگزید. او سپس شهرها و مناطق مختلف ایران را یکی پس از دیگری تسخیر کرد. وی سرانجام به بغداد رفت و خلیفه ی عباسی را از تسلط آل بویه ی شیعه مذهب درآورد و خود را مُنْجی خلافت معرفی کرد.
۱۳. **خلیفه ی عباسی در مقابل اقدامات طغرل چه پاداشی به وی داد؟** خلیفه نیز حکومت ایران و عراق را به طغرل بخشید و دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند و سکه به نام او زنند. خلیفه همچنین لقب «سلطان رکن الدوله» به او داد.
۱۴. **نبرد آلب ارسلان سلجوقی با امپراتور روم در کجا رخ داد و نتایج این نبرد را ذکر کنید؟** در ملازگرد رخ داد (۴۶۳ق)، سپاهیان امپراتوری روم شرقی را شکست دادند، امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند.
۱۵. **وسیع ترین قلمرو یک حکومت در ایران دوران اسلامی پس از کدام واقعه بود و تا کجا گسترش یافت؟** پس از نبرد ملازگرد بود و از رود سیحون در شرق تا دریای مدیترانه گسترش یافت.
۱۶. **توسعه ی قلمرو سلجوقیان در آسیای صغیر موجب چه شد؟** موجب مهاجرت قبایل و طوایف ترک به آن منطقه و تغییر وضعیت سیاسی و فرهنگی این ناحیه شد.
۱۷. **سلسله ی سلجوقی در زمان چه کسی به اوج قدرت رسید و نتیجه ی آن چه بود؟** در زمان ملکشاه و در نتیجه بیشتر خاندان ها و حکومت های محلی از بین رفتند و یا به اطاعت سلطان سلجوقی گردن نهادند.
۱۸. **حکومت سلجوقیان از چه زمانی و چگونه دچار ضعف شد؟** به دنبال مرگ وزیر و پادشاه قدرتمند خود، یعنی خواجه نظام الملک و ملکشاه، در اثر اختلافات فراوان بر سر قدرت و جانشینی دچار ضعف شد.
۱۹. **هجوم اقوام مهاجم همچون قراختائیان و غُزها به قلمرو سلجوقی منجر به چه شد؟** منجر به از دست رفتن ماوراءالنهر و وارد آمدن آسیب ها و خسارت های فراوان به شهرها و روستاهای خراسان و دیگر مناطق ایران شد. به دنبال این حوادث، قلمرو سلجوقی در ایران بین امیران مختلف تقسیم شد و رقابت و کشمکش بر سر قدرت، حکومت سلجوقی را بیش از پیش تضعیف کرد.
۲۰. **چه کسی حکومت سلجوقیان را منقرض کرد؟** با پیروزی تکش خوارزمشاه بر آخرین سلطان سلجوقی (۵۹۰ ق)، حکومت سلجوقیان منقرض شد.
۲۱. **چه عواملی در ضعف و زوال حکومت سلجوقیان مؤثر بود؟** ۱- مرگ وزیر و پادشاه قدرتمند سلجوقی، یعنی خواجه نظام الملک و ملکشاه ۲- هجوم اقوام مهاجم همچون قراختائیان و غُزها به قلمرو سلجوقی ۳- مبارزات اسماعیلیان در ایران ۴- قدرت گرفتن اتابکان در نواحی زیر سلطه سلجوقیان.
۲۲. **به حاکمان ناحیه خوارزم چه می گفتند؟** خوارزمشاه.
۲۳. **چگونگی تشکیل حکومت خوارزمشاهیان را بنویسید؟** پس از آنکه حکومت سلجوقی دچار ضعف و انحطاط شد، اَتَسِر، حاکم خوارزم ادعای استقلال کرد. جانشین او، تکش با شکست دادن طغرل سوم، آخرین سلطان سلجوقی، بر بخش وسیعی از ایران تسلط یافت.
۲۴. **سلطان محمد خوارزمشاه در راستای توسعه طلبی خود چه اقداماتی انجام داد؟** غوریان، قراختائیان و ملوک مازندران را برانداخت و بر کرمان نیز مسلط شد.
۲۵. **روابط سلطان محمد خوارزمشاه با خلیفه ی عباسی چگونه بود؟** در زمان سلطان محمد، روابط خوارزمشاهیان با خلافت عباسی، به تیرگی گرایید. خلیفه ی عباسی که در آن زمان در صدد احیای قدرت سیاسی و نظامی خود بود، از تأیید حکومت خوارزمشاهیان خودداری کرد. به همین سبب سلطان محمد خوارزمشاه برای مقابله با عباسیان، یکی از سادات حسینی را به عنوان خلیفه اعلام کرد و به سوی بغداد لشکر کشید؛ اما سپاه او در گردنه ی اسدآباد همدان بر اثر برف و سرمای شدید متوقف شد.
۲۶. **حمله ی چنگیز خان مغول در زمان چه کسی به ایران صورت گرفت؟** سلطان محمد خوارزمشاه اتفاق افتاد (۶۱۶ ق).
۲۷. **فرمانروایان غزنوی برای اداره ی قلمرو رو به توسعه ی خود چه اقداماتی انجام دادند؟** بسیاری از دیوان سالاران حکومت سامانی و حتی برخی از دیوان سالاران حکومت آل بویه را به خدمت گرفتند.
۲۸. **سلجوقیان چگونه نظام اداری ایران را کامل تر و گسترده تر کردند؟** سلجوقیان از آغاز حکومت با به کارگیری دیوان سالارانی همچون عمیدالملک کندی و خواجه نظام الملک توسی، نظام اداری ایران را کامل تر و گسترده تر کردند.

۲۹. چرا عصر وزارت خواجه نظام الملک را «عصر نظام الملک» نامیدند؟ نقش نظام الملک در ساختار نظام اداری ایران عصر سلجوقی به اندازه ای برجسته است که دوران وزارت وی را می توان «عصر نظام الملک» نامید.
۳۰. نظام الملک از تقویت و توسعه ی نظام اداری در عصر سلجوقی چه اهدافی داشت؟ ضمن ایجاد ثبات و استمرار، با نیروی سرکش امیران و نظامیان سلجوقی که به سنت های قبیله ای خود همچنان وفادار بودند، مقابله کند.
۳۱. وجود دو اصطلاح اهل قلم و اهل شمشیر در تاریخ ایران بیانگر چیست؟ چالش مداوم بین نیروی سرکش امیران و نظامیان سلجوقی با دیوانسالاران ایرانی، منجر به تقابل دو نیروی مخالف شد که در تاریخ ایران به نام تقابل اهل قلم (دیوان سالاران) و اهل شمشیر (نظامیان) معروف است.
۳۲. نقش دیوان وزارت و وزیر را در دوره ی سلجوقی ذکر کنید؟ در عصر سلجوقی، دیوان وزارت که در رأس آن وزیر قرار داشت به شکوهمندی بی نظیری رسید. همه ی دیوان های سلجوقی زیر نظر وزیر کار می کردند. با این حال وزیر در منصب خود هیچ امنیتی نداشت و آنچه سبب تداوم کار وی می شد، اراده و خواست سلطان بود. اگر سلطان بنا به دلایلی از وزیر رنجیده یا از موقعیت وی به هراس می افتاد، عزل یا قتل و مصادره اموال در انتظار او بود.
۳۳. نظام اداری دوره خوارزمشاهی چگونه بود؟ تداوم نظام اداری سلجوقی بود، با این تفاوت که اختیارات برخی دیوان ها نسبت به دوره سلجوقی کم شد، برخی دیگر تغییر نام یافت و برخی دیوان های جدید نیز تشکیل گردید. به عنوان نمونه در این دوره قدرت و نقش وزیر نسبت به دوره سلجوقی به شدت کاهش یافت و حتی در مواردی منصب وزیر حذف شد.
۳۴. در دوران حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی بخش عمده جمعیت ایران در کجا زندگی می کردند؟ در روستاها.
۳۵. در دوران حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی، شهرها از چه بخش هایی تشکیل می شدند؟ شهرها مانند دوران پیش از آن، از سه بخش کهندژ (ارگ)، شهرستان (شارستان) و شهر بیرونی (ریّض) تشکیل می شد، با این تفاوت که شهر بیرونی در دوره سلجوقی بیش از ادوار پیشین گسترش یافت. این اتفاق به دلیل رشد تجارت و افزایش جمعیت شهرها رخ داد. همراه با این تحول، عناصر شهر اسلامی مانند مسجد و بازار به شهر بیرونی منتقل شدند و در کنار هم قرار گرفتند.
۳۶. چرا شهرهایی که مرکز یک ناحیه محسوب می شدند بیش از دیگر شهرها شاهد توسعه ی جغرافیایی، افزایش جمعیت و توسعه ی عناصر شهری بودند؟ به دلیل وجود نهادهای اداری و نیز به دلیل اهمیت سیاسی و اقتصادی که داشتند.
۳۷. چرا در دوره ی سلجوقی طبقه ی بازرگان شهری بیش از پیش اهمیت یافت و بازرگانان به یکی از مهم ترین گروه های اجتماعی تبدیل شدند؟ به دلیل رشد شهرنشینی و توسعه ی مناسبات شهری.
۳۸. شهرهای مهم دوران حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی را نام ببرید؟ ری، اصفهان، مرو و نیشابور از جمله شهرهای مهم این دوره بودند.
۳۹. بافت مذهبی شهرهای ایران را در دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان به اختصار توضیح دهید؟ عمدتاً اهل تسنن تشکیل می دادند. به جز پیروان تسنن، شیعیان دوازده امامی (امامیه) نیز در شهرهای ایران پراکنده بودند و در برخی نقاط اکثریت داشتند. در برخی شهرهای ایران سادات علوی نیز زندگی می کردند.
۴۰. مهم ترین مراکز شیعه نشین ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی را نام ببرید؟ بیهق (سبزوار)، ری، گرگان، ساری و قم.
۴۱. مهم ترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی چه گروهی بودند؟ پیروان مذهب اسماعیلیه.
۴۲. چه عواملی به اختلافات و درگیری های میان پیروان بعضی از فرقه ها و مذاهب اسلامی در برخی از شهرها و مناطق دامن می زد؟ دخالت مقام های حکومتی به ویژه برخی سلاطین و وزیران غزنوی و سلجوقی در امور مذهبی و جانب داری آن ها از یک فرقه و مذهب و دشمنی با فرقه و مذهب دیگر.
۴۳. مهم ترین و اصلی ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران در عصر حکومت های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی چه بود؟ کشاورزی.
۴۴. یکی از تحولات چشمگیر دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان چه بود؟ زوال موقعیت اقتصادی و اجتماعی دهقانان در ایران بود.
۴۵. انواع مالکیت زمین در ایران را نام ببرید؟ ۱- مالکیت شخصی ۲- مالکیت دولتی یا دیوانی ۳- مالکیت وقفی.

۴۶. چرا مالکیت شخصی بر زمین در طول تاریخ ایران بسیار محدود و ناپایدار بود؟ زیرا چنین املاکی همواره در معرض مصادره فرمانروایان و مأموران آنان قرار داشت.
۴۷. عمده ترین شکل مالکیت زمین در ایران چه نوعی بود؟ مالکیت دولتی یا دیوانی بود که از دوران باستان در ایران رواج داشت.
۴۸. در عصر سلجوقی با تدبیر چه کسی شکلی از زمین داری با عنوان اقطاع گسترش یافت؟ نظام الملک.
۴۹. اقطاع چه بود؟ به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی یا صاحبان مشاغل دیوانی گفته می شد.
۵۰. نظام الملک با چه هدفی نظام اقطاع را توسعه داد؟ با هدف نظارت و آباد کردن زمین های بایر و بلا استفاده.
۵۱. چگونه نظام اقطاع به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد؟ پس از نظام الملک به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال، سبب جدایی مناطقی شد که زمین های اقطاعی در آن ها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد.
۵۲. عواملی که در رشد تجارت داخلی و خارجی در دوره ی سلجوقی نقش داشت چه بودند؟ ۱- گسترش قلمرو ۲- برقراری نظم و امنیت ۳- ایجاد راه های جدید ۴- توسعه ی حمل و نقل ۵- وجود نظام دیوانی کارآمد.
۵۳. رونق تجارت چه پیامدهایی در دوره ی سلجوقی بر جای گذاشت؟ شهر و شهرنشینی رشد یافت. بازارها به عنوان قلب تپنده ی شهر رو به توسعه گذاشت سنگ های قیمتی، انواع منسوجات، برخی محصولات کشاورزی پرترفدار، برخی اشیای فلزی، ظروف سفالی و انواع ظروف شیشه ای در داخل و خارج از مرزهای ایران مبادله و خرید و فروش می شدند.
۵۴. وظیفه ی صرافان در دوره ی سلجوقی چه بود؟ وظیفه ی انجام معاملات پولی و تسهیل مبادله ی کالاها را به عهده داشتند.
۵۵. کدام قرون، دوران توسعه ی زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگ ترین نویسندگان و شاعران زبان فارسی است؟ قرن های چهارم تا هفتم.
۵۶. چه عواملی در قرن های چهارم تا هفتم در رونق و توسعه ی زبان و ادبیات فارسی نقش بسزایی داشت؟ تلاشهای دیوان سالاران ایرانی در تبدیل زبان دستگاه اداری غزنویان از عربی به فارسی که در دوره ی سلجوقی عملاً رسمیت یافت و تمایل علما و دانشمندان این دوره به نوشتن آثار خود به زبان فارسی.
۵۷. وضعیت زبان فارسی در دوره ی غزنوی چگونه بود؟ در عصر غزنوی شعر فارسی به اوج خود رسید و حکیم فردوسی شاهنامه را که نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است سرود و ابوالفضل بیهقی یکی از بزرگ ترین شاهکارهای زبان فارسی، یعنی تاریخ بیهقی، را نوشت. در همین دوره آثار فراوانی در تاریخ، طب، ریاضیات، نجوم و فلسفه به زبان فارسی نگاشته شد.
۵۸. چرا در عصر سلجوقی فرصت مناسب برای توسعه ی هر چه بیشتر زبان و ادبیات فارسی فراهم آمد؟ ۱- رشد شهرها ۲- تأسیس و توسعه ی مراکز آموزشی ۳- توسعه ی نقش و نفوذ روزافزون دیوان سالاران ایرانی در دستگاه اداری حکومت سلجوقی ۴- جذب شعرا و نویسندگان به دربارهای مختلف.
۵۹. مشهورترین شاعران و نویسندگان عصر سلجوقی و خوارزمشاهی را نام ببرید؟ سنایی، انوری، خاقانی و عطار.
۶۰. معروفترین دانشمندان عصر غزنوی و سلجوقی در زمینه فلسفه و علوم طبیعی را نام ببرید؟ در دوره ی غزنوی ابوریحان بیرونی در نجوم و جغرافیا و در دوره سلجوقی ابوالعباس لوکری و خیام نیشابوری در ریاضیات و نجوم، شهاب الدین سهروردی و امام فخر رازی در فلسفه و کلام و سید اسماعیل جرجانی در پزشکی از جمله معروف ترین این دانشمندان بودند.
۶۱. چرا علوم دینی در قیاس با فلسفه و علوم طبیعی در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی از جایگاه برتری برخوردار شد؟ به دلیل حمایت های سلاطین و وزیران و نیز موقعیت علمای مذهبی.
۶۲. مدارس نظامیه به همت چه کسی و در کدام شهرها ساخته شدند و چه دانش هایی در آن تدریس می شد؟ به همت خواجه نظام الملک توسی در شهرهای مهم چون بغداد و اصفهان و نیشابور ساخته شدند. این مدارس اختصاص به تدریس فقه شافعی و دانش های وابسته به آن داشت.
۶۳. پس از نظام الملک، مدیران و مدرسان نظامیه ها توسط چه کسانی تعیین می شدند؟ توسط سلطان یا خلیفه تعیین می شدند.
۶۴. مهم ترین و معروف ترین عالمی که در مدارس نظامیه درس خواند و درس داد که بود؟ امام محمد غزالی.
۶۵. عوامل مؤثر بر رشد هنر و معماری در دوره ی سلجوقی کدام اند؟ ۱- گسترش قلمرو، حکومت فراگیر ۲- توسعه ی شهرنشینی ۳- رشد اقتصادی ۴- حمایت دولت م. دان.

۶۶. کدام بناها در دوره ی سلجوقی توسط معماران ایرانی ساخته شدند؟ مسجد، مدرسه، کاروان سرا و مقابر.

۶۷. کدام مسجد اولین مسجد چهار ایوانی در ایران است و چه ویژگی هایی دارد؟ مسجد جمعه ی اصفهان که الگویی برای معماران مساجد در دوره های بعدی شد. کاشی ها و گچ بری ها و تزیینات به کار رفته در این مسجد نیز به عنوان نمونه ای عالی از هنر این دوره محسوب می شوند.

۶۸. وضعیت هنر فلزکاری، سفالگری و کاشی کاری در عصر سلجوقی چگونه بود؟ فلزکاری: آثار فلزی با تزیینات فراوان به صورت قلم زنی و قالب ریزی در مقیاس فراوان تولید و گاهی اوقات به خارج از قلمرو سلجوقی صادر می شدند. هنر سفالگری با استفاده از نقوش جانوری و گیاهی توسعه یافت و مراکز مهم سفالگری عصر سامانی از شرق ایران یعنی نیشابور و سمرقند به تدریج به مناطق مرکزی مانند کاشان انتقال یافت. هنر کاشی کاری در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و نیز نقوش هندسی برای تزیین بناهای مذهبی و غیر مذهبی کاربرد فراوانی یافت.